

НАЧАЛО НА ПРОТЕСТАНТСКАТА ПРОПАГАНДА В БЪЛГАРИЯ

Маньо Стоянов

Протестантската пропаганда в България е част и продължение от пропагандата, която английски и американски мисионери започнали в Близкия Изток в началото на XIX в. Тези разпространители на англосаксонския протестантизъм дошли в Турция с намерение да работят между мюсюлманите и евреите, но скоро насочили погледите си към християнските народности — гърци, арменци, сирийци, копти и др. След Кримската война, която завършила с победа на Англия и Франция над Русия, се разкрили нови възможности за политическата и стопанската експанзия на големите западноевропейски държави, протестантските мисионери “открили” и българския народ и почнали пропагандна работа и сред него.¹⁾

Опити да се започне или най-малко да се подготви пропагандна работа между българите били правени и преди Кримската война. През 1836 г. агентът на Британското и чуждестранно библейско дружество Бениамин Баркер уговорил с Неофит Рилски превеждането на Новия

1) По историята на протестантската пропаганда в Турция (Близкия Изток) и България на български досега не е публикувано нищо. Само в студии за отделни български дейци (К. Фотинов, Неофит Рилски и П. Р. Славейков — поменати тук на съответното място) се споменава мимоходом и за техните връзки с протестантските мисионери. Доколкото ни е известно, липсват и архивни материали освен няколко писма на А. Лонг в Българския исторически архив при Народната библиотека в София и някакви ръкописи от Ст. Томов, съхранявани от сина му проф. Т. Томов. Единствени български извори за пропагандата в България са дописките във възрожденските и следосвободженските вестници, както и самата протестантска книжнина (книги и периодични издания) и, разбира се, полемичната книжнина против протестантите.

На английски има писано доста много — книги, студии, спомени и архивни материали, публикувани и в ръкопис. Последната книга, доколкото ми е известно, е *Puritans in the Balkans. The American Board Mission in Bulgaria 1878 — 1918. A Study in Purpose and Procedure* by Will. Webs. Hall, излязла в София през 1938 г. в поредицата *Studia historio o-philologica Serdicensia*. Хол е разполагал с всичко писано за пропагандата в България на английски (използуваните извори са посочени на с. 273—280), но студията му е ограничена по време и обсег, излага само мисията на конгресистите (съборяните), и то главно след Освобождението. Предосвободженският период е само скициран. При това студията е работена, без да се вземат пред вид българските извори, и, разбира се, от протестантско-американско, но твърде либерално гледище.

За нашата студия ние използвахме българските извори и от чуждите само това, което се намира у нас и което можахме да си доставим от чужбина (твърде малко). Списанието *Missionary Herald*, издавано от американското конгресистко мисионерско дружество, до 1942 г. се намирало в бившия американски колеж до с. Симеоново. Сега от него в Софийската народна библиотека има само няколко тома.

завет на български, което Неофит извършил.¹⁾ През 1839 г. в Смирна се установил изгоненият от Гърция американски мисионер Елиас Ригс. Добър познавач на езиците в Турция, Ригс тук се запознал с К. Фотинов,²⁾ който точно по това време надзиравал печатането на Неофитовия превод на Новия завет, заинтересувал се за български език и замислил издаване на протестантска книжнина на него, като си осигурил и съдействието на Фотинов. През време на Кримската война Ригс и директорът на протестантското мисионерско училище в Бебек до Цариград (превърнато по-късно в Роберт колеж) Сайръс Хамлин докладвали на мисионерските дружества в Бостон, че е време да се почне пропагандна работа и между българите. Решение за това се взело едва през 1856 г., когато били осигурени парични средства. С работата в България се заело дружеството (бордът) на Американската конгресистка (съборянска) църква (American Board of Commissioners for Foreign Mission to the Oriental Churches), което вече работило в Турция. В помощ бил привлечен и бордът на методистката църква (Missionary Society of the Methodist Episcopal Church). Двете дружества си разделили мисийското поле — конгрешаните (съборяните) запазили за себе си земите на юг от Стара планина заедно с Македония и Албания и евентуално Сърбия, а на методистите била предоставена Северна България с Добруджа и Румъния.

През пролетта на 1857 г. Хамлин, придружен от секретаря на цариградската мисионерска станция Хенри Джонс, предприели осведомителна обиколка из България. Слезли в Родосто, гдето проповедникът на местната арменска протестантска група им препоръчал за водач Гаврил Илиев, родом от Берковица, абаджия. Той е първият българин, който поради връзките си с мисионерите приел протестантизма и после работил в методистката мисия като пътен книжар и проповедник. Водени от него, двамата протестанти посетили Одрин, Пловдив, Хасково и Мъстанли (Момчилград) и през Гюмюрджина се върнали по Морс в Цариград. Впечатленията им били най-добри. Навред намерили българско население, много по-многобройно, отколкото предполагали, и при това много будно и по-културно от арменците и турците.³⁾

Основавайки се на възторжения доклад на Хамлин, мисионерските дружества веднага назначили първите мисионери между българите — конгресисткото дружество Чарлс Морс, а методисткото — Алберт Лонг.⁴⁾ Морс пристигнал в Цариград и веднага се заловил да учи български език от Драган Цанков, а в началото на следната година (26 март 1858 г.)

1) Ив. Д. Шишманов. Нови студии из областта на българското възраждане, Сб. БАН, кн. 21, с. 403 и др.

2) Ив. Д. Шишманов, К. Фотинов, неговият живот и неговата дейност, Сб. нар. умотвор., кн. 11, с. 655, 656 и др.

Ригс между другото е автор и на първата българска граматика на чужд (английски) език (Notes on the Grammar of the Bulgarian Language). Екземпляри от нея липсват в България — вж. описанието ѝ от Ив. Д. Шишманов в сп. Български преглед, IV, кн. 11, с. 53—78, ч от Ст. Томов в Юбилеен сборник по случай 50-годишнината от започването на евангелска работа в България, Самоков, 1909, с. 55—57. В този сборник (понаатък цитираме накратко Юбил. сб.) има доста материали по историята на пропагандата.

3) За обиколката на Хамлин вж. книгите му *Among the Turks*, New York, 1878, и *My Life and Times*, 1893, в които има интересни наблюдения и данни за българите.

4) Срв. Hall, цит. съч., с. 16.

се установил в Одрин.¹ Оттук именно трябвало да се почне мисионерската работа, като постепенно се навлезе в Тракия и Македония. Още от първия си контакт с одринските българи Морс констатирал голямото им ученолюбив и се заел да издава учебна и прозелитична книжнина на български, с която трябвало да се подготви устната проповед. Намерил си и помощник българина учител Константин Василев. Още същата година двамата превели и нагодили на български “Начялна книга за децата” – малък буквар с четива, подбрани предимно из Библията, и след това “Българска граматика” (на английски) с англо-български и българо-английски речник. От граматиката и речниците бъдещите мисионери трябвало да учат български език. Морс издал в Одрин и няколко прозелитични брошури, в които се критикуват учението и богослужебните порядки на православната църква и се възхваляват протестантството и протестантските народи. Те според тях били най-просветени и добри, а правителствата им всякога по-справедливи.

Букварът и учебниците, както и брошурите на Морс намерили добър прием, но за устната му проповед никой не проявил интерес. В града живеели разни народности, от които всяка си имала своя религия, и българите, повече преселници от балканските селища, не виждали защо трябвало да променят наследената от дедите си вяра, още повече че по същото време там работили и католишки мисионери, с които те имали вече недоразумения. След две години неуспешни опити да проповядва Морс напуснал Одрин и заминал за София.

Пловдив бил втората прицелна точка на съборянските мисионери. Като по-голям град и център на богатата област с будно българско население той според плановете на мисионерите трябвало да стане и център на протестантизма в Южна България. През пролетта на 1859 г. в града пристигнали мисионерите Уилям Мериам и Джемс Кларк, и двамата американци.² Първата им работа била да научат местните езици – Кларк се заел да учи български, а Мериам турски; той имал намерение да работи и между турците. Виждайки ученолюбието на младите българи и същевременно боейки се да не ги отблъснат още в началото с проповедите си, мисионерите се опитали да проникнат в българското класно училище. Почнали да посещават уроците, канели учителите и учениците в домовете си, гдето им приказвали за американската образователна система, показвали им албуми, географски карти и други учебни пособия, а също и музикални инструменти. Със съдействието на английския консул в Одрин Блът Кларк бил дори допуснат да преподава цигулка в българското училище.

Насърчени от интереса, който събудили между българските учители и ученици, мисионерите още на другата година (1860) открили свое училище – първото протестантско училище в България. Задачата му била да подготви местни проповедници и разпространители на протестантизма. Средствата за откриването му – 300 англ. Лири – били изпратени чрез

¹ За книгите на Морс вж. у мене Българска възрожденска книжнина, т. I, 1957. с. 429.

² За дейността на мисионерите в Пловдив вж. дописките им в *Missionary Herald*, vol. 53, с. 293, vol. 57, с. 142 и др. с интересни данни за населението на града, и спомените на Н. Г. Еничев, Възпоминания и бележки, С., 1906, с. 55 и сл., и на Мих. Маджаров, Спомени около епохата 1854–1878, С., 1942.

Хамлин от Англия. В началото се записали само двама ученици – Петър Мусевич от Пазарджик и Никола Бояджиев от Панагюрище, но скоро дошли още двама – Иван Тонджоров от Самоков и Андрей С. Цанов от Видраре (Равнище), Ботевградско, а след това и няколко други. Мисионерите ги настанили на пансион в наета къща и им преподавали Библията, английски език, математика и някои природни науки. Уроците по химия и физика Кларк преподавал нагледно с апарати и химикали, доставени от странство. То било нещо ново за Пловдив и събудило интерес между учениците от българското класно училище, които почнали да посещават уроците в протестантското училище. Други отивали там заради часовете по английски език. Дори и сам директорът на училището Яким Груев ходел понякога в училището на мисионерите и почнал да дружи с тях. Също и други образовани българи, като например младия и ползуващ се с голям авторитет лекар д-р Стоян Чомаков, се сблизили с тях. Мисионерите използвали това благоприятно положение на пловдивските български първенци и се опитали да се намесят и в църковната борба с гърците, която точно по това време била в разгара си. Съветвали българите да се отделят от Цариградската патриаршия напълно, като устроят своята “народна църква” само върху библейските принципи, каквито били църквите в Америка. При това, научени от консула Блънт, те им обещавали подкрепата на английското и американското правителство. Предложенията на мисионерите били, разбира се, отхвърлени, още повече че решението на църковния въпрос зависело от политиката на българските водачи в Цариград. Сам Груев заявил на мисионерите, че “една нова църква, основана на евангелието с отхвъргание на обрядите и обичаите черковни досегашни невозможно нечто е”¹.

Мисионерите не се отчаяли. Освен работата в училището те почнали и устна агитация и разпространяване на книжнина в града и областта. Книжнината им и тук намерила добър прием. В града бил уреден склад на изданията им, каквито постоянно пристигали от Цариград, и двама пътни книжари (арменци) ги разнасяли навред, стигнали чак до Ниш. Устната проповед не била обаче така успешна. Мериам проповядвал на турски. На събранията му отначало идвали по няколко любопитни турци и арменци, но сериозен интерес към новата вяра не проявил никой. Също и Кларк въпреки многобройните си събрания не успял да спечели нито един последовател.

Същото било и в околните градове и села, гдето мисионерите почнали да правят обиколки. На първо място били посетени Пазарджик и Панагюрище, гдето били спечелени с обещание за учене поменатите вече младежи Петър Мусевич и Никола Бояджиев, а след това Копривщица, Карлово, Калофер, Чирпан; както и много села, особено в полите на Родопите. Интересните чужденци – в европейски дрехи, с бради, приказказващи неправилно български – навсякъде, гдето спирали, веднага събирали около си мнозина любопитни. Едни проявявали интерес за книгите им, други ги канели в домовете си, но щом разбирали, че това са протестантски проповедници, почвали да бягат от тях. Привързаността на

¹ Ат. П. Шопов, Д-р Ст. Чомаков; Живот, дейности, архив. Сб. БАН, кн. 12, с. 139. Сра. бележки във в. България; Год. II; бр. 104, 799 и 801, 15 март 1861.

българина към праотеческата му вяра, вплетена в неговия бит, била още твърде силна. “Протестантин” за него по това време било синоним на родоотстъпник, безбожник.

Между това станали и някои събития, които спънали съвсем работата на пловдивската станция. Първото било смъртта на Мериам. На 3 юли 1862 г. на връщане от Цариград, гдето бил на мисионерска конференция, той бил убит от разбойници близо до Харманли.¹ Второто станало през 1865 г. Рилският изповедник в Хасково монах Полиевкт хвърлил расото и се оженил. Преследван от властта за незаконно встъпване в брак, а също и от манастирската управа за неотчетени суми, той потърсил убежище в къщата на мисионерите в Пловдив, която като жилище на чужди поданици според режима на капитулациите се ползувала с право на екстериториалност. В писмото, което Полиевкт изпратил предварително на мисионерите, той им обещавал, че ще стане протестант, и дори им предал на съхранение събраните от него манастирски пари. Мисионерите повярвали на обещанието му, скрили го и не искали да го предадат на българската община, когато тя по молба на Рилския манастир го поискала. Българите, възмутени от постъпката на мисионерите се струпали около къщата им и по-буйните почнали да я замерват с камъни. Намесила се и полицията и Полиевкт бил измъкнат и изпратен в Рилския манастир. Мисионерите веднага съобщили за станалото на Морс в София и той чрез съдействието на Блънт повел дело против манастира и с полиция измъкнал Полиевкт оттам и го върнал на пловдивските мисионери. Полиевкт обаче не останал при тях в Пловдив, а заминал за Одринско и там под светското си име Петър Велянов учителствувал в българските села до смъртта си.²

Следствието от историята с Полиевкт било, че мисионерите (Кларк и Х. Хаскел, който заместил Мериам) предизвикали голямо възмущение против себе си и, както признава сам Кларк, оправдали “унизителното мнение”, което народът имал за тях като “хора, които си позволяват всичко и нямат нищо свято”³. Те не могли вече да разчитат на каквото и да било успех в устната си агитация и затова насочили вниманието си главно към училището, но и там положението не било насърчително. Задачата на училището, както се каза вече, била да подготви местни протестантски дейци. С оглед на това мисионерите учители се стараели преди всичко “да доведат учениците при Христа”, т. е. да ги направят протестанти. Затова обръщали главно внимание на религиозното възпитание, а обучението по другите предмети оставало на второ място. При

¹ Убийството на Мериам, единствен случай в българската протестантска пропаганда, станало в същност по погрешка. Разбойниците мислели, че имат пред себе си български търговец, и го убили само поради това, че Мериам в уплахата си почнал пръв да стреля. Няколко дни след това починала и жена му – тя го придружавала – при помятане вследствие на преживяната трагедия. Случката е описана в *Missionary Herald*, vol. 58, с. 266–268. По искане на американското правителство убийците били веднага заловени и екзекутирани.

² За случката с Полиевкт вж. Н. Г. Е н и ч е р е в. Възпоминания и бележки, с. 57, и Архив на Найдено Геров, ч. II, с. 193, гдето е поместено писмо на Полиевкт от манастира до жена му. Според Г. Димитров (Княжество България, ч. II (за Одрин), Полиевкт като учител в Одринско през 1876 г. бил измислил известното буквено и цифрено съчетание: Турция ке падне – 1876 г.

⁴ Документи за българската история, т. I, Архив на Н. Геров, 1931, с. 404.

това липсвали и учебници, мисионерите не владеели добре български език, пък и подготовката на учениците била различна и недостатъчна. Мнозина от записалите се ученици, щом разбирали прозелитично-протестантската цел на училището, го напусkali. Така че нямало и достатъчно ученици. През 1863 г. те били само 7, а до края на пребиваването на училището в Пловдив (1869) всичко се записали 30 души. За да привлекат повече ученици, мисионерите се опитвали да засият светския дух на училището, като променяли програмата му. Но н това не помогнало. Училището едва просъществувало до 1869 г., когато било преместено като едногодишен богословско-пастирски курс в Стара Загора. С това пловдивската станция била фактически закрыта. От всички следвали в пловдивското протестантско училище като протестантски пастери и дейци работили следните лица: Ив. Тонджоров, Ив. Матинчев, Н. Бояджиев, А. С. Цанов, Пано и Вълко Шопови, Аргир Казанджиев, Васил Караиванов и Трайко Константинов.

От големия район на пловдивската станция, който обхващал цялата област между Стара планина и Родопите чак до Чирпан и Стара Загора, мисионерите въпреки постоянните си обиколки успели да спечелят по един-двама привърженици само в Пазарджик, Панагюрище и някои села.

В Пазарджик освен споменатия младеж Петър Мусевич бил спечелен и ханджията Стоян Ангелов (“Червен Стоян”), в чийто хан мисионерите отсядали. По-късно покрай него се увлекли и неколцина негови близки и съседи (Стоян Акрабов, Дим. Гиздов и др.). И тук, както и в Пловдив мисионерите се опитвали да се намесят в църковните и училищните работи в града – предлагали организиране на независима местна църква, подбуждали учителя Йордан Ненов да води обучението в протестантски дух и пр.¹ Но, разбира се, всичко се svelo до шум и лични разпавии, от които протестантизмът не спечелил.

Панагюрище бил посетен за първи път от Мериам през 1860 г., а след него редовно идвали Кларк и Хаскел. Ученолюбивите панагюрски младежи посрещнали с интерес просветителите чужденци, които им се представили за доброжелатели на българския народ, посещавали редовно събранията им и двама (Никола Бояджиев и Тома Юруков) постъпили в училището им в Пловдив, а после идвали сами да разпространяват протестантските брошури. Това предизвикало реакция. Учителят Васил Чолаков и други граждани се опълчили срещу “новата ерес”, протестантските брошури били изгорени публично, срещу Юруков бил обявен търговски бойкот и той се отказал от протестантското училище и вяра. Последвали оплаквания пред властите в Пловдив и взаимни обвинения и разпавии, които се протакали чак докъм 1875 г., когато борбите заглъхнали, но не и посятото семе.² След Освобождението тук била организирана малка протестантска община. По един-двама съчувственици на новата вяра след многократни посещения били спечелени в Костенец, Сестримо, Ихтиман, Пирдоп и Копривщица.

¹ Срв. Ю. Ненов, Автобиография, Сб. нар. умотв., кн. 13, и дописки от Пазарджик във в. Турция, III, 16, 8 октомври 1866, и Время, II, 15, 19 ноември 1866.

² За разпавиите в Панагюрище вж. дописките във в. Турция, II, 44, 7 май 1866, IV, 1. 9, 22 юли и 16 септември 1867, и Время, I, 49, 23 юли 1866.

Мисионерска станция била открита и в Стара Загора. През есента на 1859 г. тук се установил Теодор Байнгтон. И нему направило впечатление ученолюбието на младите българи. Според него те били “четещ народ” и той се заел да разпространява ревностно протестантската книжнина. В устните си проповеди Байнгтон постъпвал тактично, не бързал с критика и нападки против православната църква, молел се за издигането на българския народ и за освобождението му от робството и пр.¹ С това си държане той спечелил симпатиите на гражданите, особено на младежите, събранията му се посещавали добре, но въпреки това обращения нямало. “Младежите идваха повече да спорят, а сърцата им оставаха заключени за евангелската вяра”, пише в дописка сам той.² Същото било и в околните селища – разнасяните книги се четели, но протестант не ставал никой.

Тогава Байнгтон решил и в Стара Загора да опита пътя на училището. През есента на 1863 г. открил девическо училище със задача да подготви библейски работнички (мисионерки), които да работят между жените и децата. Учители били Байнгтон, Фани Меснер, чехкиня, бивша гувернантка в мисионерските семейства, и пристигналата специално за целта от Америка Мери Рейнълдс. Освен Библията и някои общообразователни предмети преподавали се домакинство и шев. Тези именно практически предмети подбудили много граждани да запишат момичетата си в училището. Обучението тръгнало добре. Ученичките се увеличили, през 1866 г. били вече 35, имало и от околните селища, за тях бил уреден пансион. Протестантско-прозелитичният дух на училището, който Рейнълдс почнала да насажда систематично с молитвени събрания и индивидуални беседи, особено в пансиона, се проявил скоро. Родителите, щом разбрали истинските цели на училището, побързали да приберат децата си, но мнозина и останали, като някои, например Марийка Генчева и Еленка Христова, се обявили за протестантки.³

През есента на 1867 г. училището се поело временно от Морс – Байнгтон се върнал в Америка. Със своята прекалена ревност и нетактичност той засилил още повече отрицателното отношение на гражданите към училището. Една събота в края на октомври, когато Морс бил на обиколка вън от града, майката на Марийка успяла да я измъкне от училището. След няколко дни обаче момичето, увлечено от новата вяра, избягало от къщи и се върнало в училището. Тогава някои граждани и мнозина младежи обсадили къщата, гдето бил пансионът, и поискали от Морс да им предаде Марийка и всички останали ученички. Понеже Морс отказал, дошло се до пререкания, заплахи, замерване на къщата с камъни и пр. Морс веднага повел дело против нападателите и с интервенцията на консула Блънт те всички били наказани с по няколко месеца затвор и да заплатят повредите на къщата.⁴ Това разстроило работата на мисионерите окончателно. Никой не искал вече и да чуе за събра-

¹ Спомени на Ат. Илиев, С., 1926, с. 33, 42, 50, 58 и др;

² Mis. Neg., vol. 60, с. 15.

³ Срв. дописки и бележки, в. Турция, год. II, бр. 44, 7 май 1866, год. IV, бр. I, 9, 22 юли, 3 август 1867; Время, год. I, бр. 49, 23 юли 1866.

⁴ Вж. дописката на Морс за инцидента във в. Македония, I, 52, 25 ноември 1867, и обяснителното писмо в същияброй, подписано от “Ваш единородец”.

нията и книгите им, макар че скоро дошъл нов проповедник Люис Бонд, който се опитвал да заглади следствията на случилото се. Верни на протестантската вяра останали само Марийка Генчова и Еленка Христова, които заминали за Самоков, гдето било пренесено и училището. Спечелен бил и младежът Пано Господинов, който, след като се учил в пловдивското училище, заминал за Америка, отгдето не се върнал, а също и Начо Стамболов, който, макар и възрастен мъж, така фанатично се увлякъл в протестантизма, че оставил семейството си и заминал също в Самоков да се подготви за проповедник, но скоро починал. След Морс, който напуснал града окончателно през 1870 г., идвали и други мисионери (Хаскел, Марш, Берд и Хаус), но те въпреки всички старания не постигнали почти нищо.

Из района на станцията, който се простирал на изток чак до Бургас, по няколко обращения били спечелени в Казанлък, Нова Загора и с. Мерицлери, Чирпанско. Казанлъшките обращения през 1875 г. минали към баптистката секта. Само мерицлерските обращения, редовно навестявани от старозагорските мисионери, се запазили и сплотили в малка група.

Морс, както вече споменахме, през 1862 г. от Одрин се преместил в София, отгдето поради добрия прием на брошурите му се надявал, че ще може да проникне и на юг към Македония.¹ Софийнци го разочаровали обаче още в самото начало. Той имал намерение да се занимава тук само с проповедническа работа и още с пристигането си тръгнал по пазарищата и дюкяните да търси слушатели. Щом обаче се приближавал до някои и им заговорвал по верски въпроси, те се прекръствали и избягвали. Тогава той опитал друго средство. Почнал да преписва части от проповеди в много екземпляри, които помощниците му (Никола Бояджиев и Петър Мусевич) разнасяли в събота вечер по къщите и дюкяните и приканвали всички да дойдат и чуят подробно за това, което се поменавало накратко в поканите. По този начин Морс все пак успявал да си събира слушатели и дори сполучил да увлече в протестантизма Георги Поптодоров, а покрай него скоро и братята и сестрите му. Чрез тях Морс се сблизил и с други семейства и започнал да урежда вечерни събрания в частни домове. Това възмутило гражданите и срещу неканения проповедник се подедала обща борба. Учителите и свещениците излезли, с проповеди и заклинания против него и посетителите на събранията му. Видни граждани го предупредили да напусне града. Потърсено било и съдействието на Рилския манастир. Морс се убедил, че стоенето му повече в София е безполезно, и през 1867 г. заминал за Самоков и Стара Загора.

Посятото от Морс семе в София не заглъхнало. Георги Поптодоров и сродниците му постоянно били в новата вяра, устройвали си сами събрания, а понякога ги навестявали и някои мисионери (Хаскел и др.), тъй че малката група продължавала да се развива; в навечерието на Освобождението тя брояла 12 човека.

Самоков бил посещаван още от първите пловдивски мисионери Кларк и Мериам и от пътните им книжари. Те дори успели да спечелят бакалина Никола Матинчев, който станал ревностен разпространител на новата

¹ Срв. спомените на Морс за работата му в София в Юбил. сборник, с. 121–128. П. Динеков, София през XIX век до Освобождението, С., 1937, с. 154.

вяра. На своите клиенти заедно със стоката той предлагал и протестантските брошури, дюкянът му станал място за религиозни спорове, а къщата му – хан, гдето отсядали мисионерите и помощниците им. Гражданите се възмутили от поведението на Матинчев и понеже той оставал глух на увещанията им да се откаже от протестантите, те му обявили търговски бойкот, фурнаджиите отказали дори да му продават хляб. И тук трябвало да дойде Морс и с помощта на властта да го защити.¹

Самоков се харесал на мисионерите и поради здравословното си местонахождение, пък бил и близко до Разложката котловина, за която пътните книжари съобщавали, че е надеждно поле за работа. Така че градът бил обявен за мисионерска станция. Освен Морс, който ходели и другаде, тук постоянно пребивавал помощникът му Никола Бояджиев, а през 1869 г. дошли и нови мисионери Уйлиям Лок и Хенри Пейдж. Пренасянето на двете протестантски училища – мъжкото от Пловдив и девическото от Стара Загора – през 1870 г. привлякло в града и други протестантски дейци. Изобщо Самоков станал отсега средище на цялата съборянска пропаганда, макар че от самия град освен Матинчев били спечелени само няколко други обращения. Тук отсега нататък престоявали по една-две години и всички новопристигнали мисионери, докато научат езика и се запознаят с работата в България. Също и летните си ваканции мисионерите прекарвали най-често тук поради прохладния климат, което нещо пък било използвано за уреждане на подготвителни и опреснителни курсове за българските протестантски дейци. Оттук започнала и работата в Македония, гдето – в Банско – била основана първата българска протестантска община.

Отначало мисионерите се надявали, че чрез упорита работа и подготовка на местни дейци ще успеят да спечелят целия български народ за своята вяра, и затова не бързали с организиране на отделни протестантски общини. Боели се да не би чрез разделението да предизвикат по-силна опозиция. Освен ученолюбието и либералното настроение на младите надежда за успех им вдъхвала и българо-гръцката църковна борба, която точно по това време (1859–1870) била в разгара си. Без да разбират политическия ѝ характер, мисионерите мислели, че ще могат да я насочат по пътя на протестантската реформация от XVI в., и в този смисъл говорили с българските водачи, например Мериам и Кларк с Яким Груев и Ст. Чомаков в Пловдив, Лонг с Никола Михайловски в Търново и други.

През 1861 г. в Цариград бил направен опит за директна намеса в борбата.² Точно по времето, когато положението на българите било най-тежко, владиците водачи били изпратени на заточение, униатското движение, подкрепяно от турското правителство, напредвало, а руските

¹ Вж. спомените на Морс в Юбил. сборник, с. 124.

² За отношението на протестантите към църковната борба освен бележките в *Missionary Herald*, vol. 62, с. 68, 313, и др. (специално за становището на Лонг вж. Цариградски в-к, XIII, 36, 1 септември 1862) има и специална студия J. Clarke, *Protestantism and the Bulgarian Church Question in 1861* в *Essays in the History of Modern Europe*, edited by D. C. McKay. New York, 1936.

представители поддържали Гръцката патриаршия, клонът на Английския евангелски съюз в Цариград (Evangelical Alliance) изпратил делегация,¹ която се срещнала с българските водачи Тодор Бурмов, Никола П. Тъпчилещов и д-р Зах. Струмски и им предложила да се обърнат за съдействие към съюза, който от своя страна щял да настоява пред правителствата на протестантските държави в Цариград, на първо място пред английското, да се застъпят пред Високата порта за по-скорошното уреждане на българо-гръцкия спор. За българите по това време “всяка помощ, отгдето и да идваше, беше скъпа”, както пише Бурмов, и затова поменатите трима български водачи подали прошение до Евангелския съюз, подписано от 33 по-видни българи и двама владици, в което изложили своите искания в борбата и молили за подкрепа. Въз основа на това прошение цариградският клон на съюза писал на председателя в Лондон К. Ердлис, който говорил по въпроса с английския министър на външните работи Джон Ръсел и с турския представител в Лондон Мусурус, писал и на английския представител в Цариград Х. Булвер. Говорено било и на дипломатическите представители и на другите протестантски държави в Цариград (Прусия, Холандия, Норвегия и Швеция). Те се заинтересували за въпроса и някои от тях говорили и с Али наша, но не последвало нищо. Английският представител Булвер изказал пред българските представители симпатиите си към българския народ, но заявил, че му било неудобно да се меси във вътрешната политика на Турция. Колегите му – представители на другите протестантски държави – се солидаризирали с него. Булвер, пък навярно и другите дипломати разбрали, че надеждите на мисионерите са напразни, особено след пропадането на унията.²

*

Въпреки неуспеха си и по този начин да спечелят българския народ мисионерите, докато се водела църковна борба, все още се надявали на някакъв прелом у българските водачи и едва през 1870 г., след създаването на Екзархията, на събора си в Стара Загора решили да

¹ Делегацията се състояла от д-р Юл. Мнлинген, султански лекар, арменския протестантски пастир Х. Сахаджиян и д-р Ел. Ригс.

² Докато се водела преписката с Лондон, д-р Ригс, който познавал от по-рано някои от българските водачи, влязъл сега в по-тесен досег с тях и се опитал да ги спечели за своето протестантско разбиране за църквата. Например на д-р Ст. Чомаков, който по това време бил в Цариград, той предлагал българската църква да се устрои като протестантските само върху двете начала: 1) Библията като единствено правило на вярата и морала и 2) пълното отделяне на църквата от държавата (вж. А. Шопов, Д-р Ст. Чомаков, с. 471). Дори нещо повече, според поменатата студия на Кларк, няколко дни преди Иларион Макариополски да бъде изпратен на заточение, Ригс бил влязъл в писмени преговори с него за сключване на уния с протестантите, защото му било съобщено, че Иларион, за да се спаси от заточение, бил готов да сключи уния с която и да било църква. На предложението на Ригс Иларион да подпише декларация, че българите са съгласни да приемат заедно с евангелските църкви Библията като единствено задължително правило за вярата и църковната уредба, Иларион отговорил (писмено): “В съгласие с протестантите ние приемаме светото писание на стария и новия завет заедно с обредите и обичаите, които съществуват в нашата българска църква от стари времена.”

Кларк твърди това въз основа на дневника на Ригс, който ние не сме виждали, и понеже липсват български и други чужди извори, не можем нито да оспорим, нито да потвърдим изнесеното от него.

пристъпят към организиране на отделни протестантски общини. Първата, както вече споменахме, била организирана в Банско.

Разложката котловина била посетена за първи път от мисионер (Морс) през 1867 г., преди това идвали пътните книжари. Впечатленията на Морс от местността и хората били най-добри. Зелените градини и ливади и снежният Пирин над тях му напомнили планинските долини в родината му. Жените и мъжете имали “здрав и жизнерадостен поглед”, от който личел “независим дух”. В Банско, гдето прекарал 4–5 дни, той намерил “европейски обноски”. Населението, без да подозира истинските намерения на любезния чужденец, го приемало най-радушно. “Гощаваха ме царски, запознаваха ме с първите семейства и ми отстъпваха почетните места при събранията”, пише сам Морс в спомените си за това първо свое посещение.¹

Той устроил събрание в училището, на което дошли повече от 100 души, раздал безплатно брошури и записал абонати за книги, които щял да издава, избрал и две момчета за ученици в пловдивското училище. След Морс в Банско идвал няколко пъти помощникът му Никола Бояджиев, а на следната година и мисионерите Лок и Пейдж. Отначало мисионерите говорили общо за нуждата от подобрения и реформи в църквите, училищата и живота въобще. На будните и предприемчиви банчани всичко това харесвало и те приели всички предложения на мисионерите за преустройство на обществените работи в духа на “чистото евангелие”. Скоро обаче станало ясно, че новите проповедници чужденци имат пред вид разпространението не на обикновена просвета, а на някаква нова вяра, и веднага настъпило смут и разделение. Неколцина, Георги Сарандов, Петър Ушев и Марко Петканчин, заедно със семействата си се обявили за привърженици на новата вяра, а другите се опълчили против тях и почнали разправиите.

Протестантите се събирали на молитва в кафенето на Георги Сарандов, което било точно срещу църквата, и то точно когато православните излизали от църковната служба. Те пък от своя страна ги безпокоели с викове и хвърляне на камъни, късали и брошурите им и пъдели добитъка им от общите стада. Протестантите се оплакали на мисионерите и те побързали да ги защитят. Пристигнали Морс и Пейдж и веднага направили оплакване пред управителя и съдията в Неврокоп. Тези отначало отхвърлили исканията на Морс, но когато той на ръка със султански ферман за покровителство на протестантите в империята ги заплашил, че ще се оплаче в Цариград, те посъветвали българите да се помирят с Морс, т. е. да оставят протестантската пропаганда свободна. На другия ден Морс устроил свободно събрание, говорил три часа и създал повишено настроение у увлеклите се, към които се присъединили и други. Уговорено било да им се изпрати постоянен учител проповедник. За такъв Морс им изпратил Иван Тонджоров, като преди заминаването му го венчал за дъщерята на първия самоковски обращеник Матинчев, която трябвало да работи между жените. Тонджоров и жена му се отдали с младежки ентузиазъм на мисионерска работа и скоро били спечелени нови привърженици. Кафенето на Сарандов станало вече тясно и се заго-

¹ Юбил. сборник..., с. 130–133.

ворило за построяване на специален молитвен дом. Организирано било и отделно училище за децата на протестантските семейства, за учителка била назначена старозагорската обращение Марийка Генчева.¹

Мисионерите се радвали на този свои неочаквано голям, успех и се надявали в скоро време да завземат не само целия градец, но и другите селища в котловината. Надежда за това им вдъхвали и разправиите по организирането на екзархийската власт в Неврокоп и Банско, гдето имало мнозина недоволни от начина, по който досегашната гръцка църковна власт се замествала с българската.² Надеждите им обаче и тук се оказали напразни и тогава те решили да организират групата свои последователи в отделна верска община. Това станало на 26 и 27 август 1871 г. Присъствували мисионерите Лок, Бонд и Пейдж. Бил проведен изпит и от 19-те кандидати били приети 15 (9 мъже и 6 жени) за членове на новата община. Тонджоров бил ординиран за редовен пастир и му били избрани дякони (помощници). Общината се задължила да му плаща половината заплата, другата половина поела мисията, а той се задължил да работи и в околните села.³ Мисионерите се погрижили и за юридическото признаване на новата община от турските власти.⁴

Банчани се помирили с новото верско общество в града им и го оставили свободно, особено след като видели, че мисионерите могли да се налагат и на турската власт. Сами протестантите, ръководени добре от Тонджоров и навестявани често от мисионерите, се отделили напълно от православните. В малкото им затворено общество закипял интензивен верски и просветен живот. Със собствени средства си купили място за молитвен дом и подали прошение до султана за разрешение да го построят. Училището им също се развивало добре – през 1875 г. се посещавало от около 90 деца. Учителка след Марийка Генчова била Керафинка Ушева, учила в протестантското училище в Самоков. Тя работила и извън училището като библейска работничка между жените. Библията и различните протестантски брошури станали любимо ежедневно четиво на банските протестанти и грамотността в семействата им бърже се повишила. Самия протестантизъм те схващали не толкова като нова вяра, колкото като просвета и по-висока култура. Това, което ги увлякло да го приемат, било в същност надеждата, че по този път ще уредят по-добро училище за децата си. Наистина скоро и православните си уредили добре училището и тогава обещанията на мисионерите за просвета и култура чрез протестантската вяра не били вече така съблазнителни, както в началото, но все пак новата община се увеличавала и числено. В навечерието на Освободителната война тя брояла около 100

¹ Юбил. сборник..., с. 131 и 132.

² За това свидетелствува известното “умолително писмо” на банчани до църковно-народния събор в Цариград (в. Македония, V, 15, 13 април 1871), в което те настояват за реформи в църквата и специално в богослужението. Писмото е писано вероятно от самия Тонджоров, но то отразява действителни настроения у някои, които още не са били приели протестантизма.

³ За организирането на общината вж. *Missionary Herald*, vol. 67, с. 380, Юбил. сборник, с. 133, Известни между приетите членове освен поменатите вече първи обращения били Григор Петканчин, Мих. Дагарадни, Лазар Амиджиев, Никола Хаджипопов и др.

⁴ Официалното признаване на общината станало много по-късно, едва през 1882 г., На 11, цит. съч., с. 71.

членове от 20 нацяло протестантски семейства и няколко други с по един или двама членове. Към нея се числели и неколцина приятели и привърженици на протестантите в околните села (Баня, Елешница, Якоруда и др.), гдето Тонджоров, придружен от своите помощници, често предприемал обиколки. От Банско мисионерите предприемали обиколки и на запад в Струмишко и на юг към Неврокоп, но там се работило и от мисионерската станция в Битоля, която била основана специално за работа в Македония.

Втората протестантска община била организирана през 1874 г. в Мерицлери. Пропагандата тук почнала през 1865 г. Байнгтон от Стара Загора идвал няколко пъти и успял да спечели приятелството на един от селските първенци – будния селянин Тодор Бойчев Овчаров, – който скоро се обявил за протестант заедно с многобройното си семейство – трима женени синове с 12 деца. Примерът на дядо Тодоровото семейство бил последван и от техни роднини и съседи. Така се образувала малка протестантска група, която почнала да се събира на молитва и четене на Библията в запустялата (“Конската”) воденица на дядо Тодор. За ръководител на събранията им идвал някой от мисионерите или старозагорският обращеник Начо Стамболов. Също и Марийка Генчова идвала няколко пъти да проповядва на жените. Младежът Пано Шопов, чийто баща бил ратай у дядо Тодор, бил изпратен в училището в Пловдив, за да се подготви за пастир. Настроението на увлеклите се било повишено и те демонстративно извявали новата си вяра, като открито нарушавали всички православни обичаи, например работели в празнични дни, ядели блажно през пости и пр. Това дразнело православните и те повели борба против тях със съответни противомерки, например скривали срещу празник палещниците на ралата им, пъдели добитъка им от общите стада и др.

Протестантите се оплакали на Морс и той чрез съдействието на чирпанския околийски управител заплашил православните да не ги безпокоят. Назначил им и постоянен проповедник – Трайко Константинов от Македония, завършил протестантското училище в Пловдив. Той се заел с всички сили да разпространява протестантизма, станал “сеятел на тая зараза и подкупник на пропагандата”. Протестантските брошури били предлагани на всички и някои неграмотни се научили по тях да четат и пишат. Почнало и събиране на помощи за молитвен дом, мисионерите също дали пари, купено било място и през 1872 г. домът бил изграден – първият протестантски молитвен дом в България. Освещаването му станало с голямо тържество, присъствували мисионерите Хаус и Бонд, нови 15 души православни се обявили за протестанти. Създадо се повишено настроение у привържениците на новата вяра и същевременно високомерно отношение към православните. Вярвайки на приказките и обещанията на Константинов, те наричали себе си наивно английски и американски поданици и говорели, че ще бъдат освободени от данъци.

Това отношение на протестантите засилило опозицията против тях още повече. На другата година при едно спречкване молитвеният им дом бил замерян с камъни по време на богослужението. Константинов веднага заминал за Чирпан да се оплаче на властта. През това време православните разрушили малкия дом напълно. Последвали процеси и затвор, както при случката в старозагорското училище. С помощи

Америка и платеното обезщетение от осъдените бил изграден нов молитвен дом и при освещаването му през септември 1874 г.¹ била организирана общината. Приети били 19 члена и назначен пастир – Пано Шопов.²

Младият пастир заработил с голямо усърдие. Организирано било и училище. В него учителствувала Марийка Терзиева от Банско, завършила самоковското училище. Селяните протестанти, гледани накриво от другите, се сближили помежду си и образували, както в Банско, малко затворено общество, което заживяло в истински пуритански дух. Нищо вече не могло да ги отклони от новата им вяра. Когато през 1877 г. войските на Сюлейман паша минали през Меричлери и селяните избягали, протестантите, водени от пастира си, забягнали към Търново и се пръснали по селата, някои били убити. След войната общината се възстановила.

Ямбол спадал първоначално към района на одринската станция и Морс го посетил още наскоро след установяването си в Одрин. След това идвали често пътните книжари и успели да събудят интерес между любознателните ямболци. Същите настанили и две ученички в протестантското училище в Стара Загора.

На Димитровден 1865 г. в града дошъл Байнгтон, спрял в Хаджижелевия хан и повикал башата на една от ученичките Петър Коняров да му събере слушатели. Коняров поканил приятелите си Кольо Косев, Киро Бочков и някои други, пред които Байнгтон проповядвал. Тълкуването на Библията и моленето без кръстене направило особено впечатление на всички и те поканили Байнгтон да ги посети пак. Кольо Косев, който бил вече увлечен в протестантските брошури, веднага се обявил за привърженик на новата вяра. Добрият прием насърчил старозагорските мисионери и те почнали редовно да посещават града. Със себе си водели обикновено и някои от своите помощници (Тр. Константинов, Ст. Курдов и др.), които оставали по-дълго в града, продавали книги и проповядвали. Събранията се устройвали в едно запустяло кафене близо до църквата, за да се привличат по-лесно слушатели.

Такива се явявали все повече, някои от които почнали открито да агитират за новата вяра. Най-ревностен бил първият обращеник Кольо Косев. Той бил шивач и при хубаво време в празник постилал чердже на улицата и сядал да шие. Наоколо му се събирали граждани и почвали да го упрекват, че работи в празник, а той захващал да им чете Библията и критикувал православните обичаи и учения. Спорове той водел и със свещениците в църква. При такъв един спор за иконопочитанието той, за да докаже, че иконата е обикновена дъска, хвърлил една икона в боклука, заради което лежал няколко дни затворен в църковната килия. Вместо да се откаже от увлечението си, той почнал още по-фанатично да напада православната църква, приятелите му го подкрепяли, но и Православните ставали по-бойки. Кафенето, гдето протестантите правели събранията си, било често замеряно с камъни. На един народен сбор

¹ Случката в Меричлери е описана в дописки в *Mis. Herald*, vol. 66, с. 158, 159. Меричлерци се оплаквали и на руския консул в Пловдив Н. Геров – вж. изложението им (Марица, 29 април 1873), подписано от Д. Мунев, Хр. Игнатев, В. Точев и др. – Документи. за бълг. история, т. II, С., 1932, с. 77.

² По-видни измежду членовете основатели били синовете на дядо Тодор Димитър и Куман, Господин Желев, Белю Маринов, Радко Найденов, Мито Стоянов, Стойко Велков, Русин Вълков и др.

извън града, когато Косев, наведен, четял евангелието и говорел нещо против православието на събралите се наоколо му младежи, той бил ударен силно от някого по гърба и главата. Приятелите му веднага съобщили на Морс в Стара Загора за случилото се и за обезпокояването на молитвените им събрания. Морс пристигнал веднага, направил оплакване пред властта и заставил гражданите да платят не само повредите на молитвения дом (кафенето), но и разносните по пътуването му и да се задължат, че няма вече да безпокоят протестантите.¹

Въпреки това борбата между протестантите и православните не само не престанала, но се засилила още повече. През последната година (1869) за учител в града дошъл Стефан Томов от Котел. Той току-що бил завършил Роберт колеж в Цариград и увлечен в протестантството, почнал навред да изявява своето отрицателно отношение към православната църква, например не правел кръстния знак и се подсмивал, когато учениците и гражданите целували иконите, говорел против изповедта и пр. Това предизвикало негодувание у църковните и училищните настоятели и други граждани. Настроението против него се засилило особено много в края на учебната година, когато в града пристигнал архимандрит Мелетий Зографски и почнал системно гонение на протестантите. Мелетий изхвърлил всичките им книги из училището, а в църквите проповядвал и произнасял страшни анатемии против протестантите и родоначалниците им Лутер, Хус и Калвин, като към тях често прибавял и името на П. Р. Славейков, в чийто в-к Македония се публикували дописки против него.² В борбата се замесили и общинските работи, па и лични амбиции, тъй като между увлечените имало и неколцина влиятелни граждани. Те, макар и малцинство, били вече обществена партия и на самия протестантизъм гледали повече като на някакво политическо течение, отколкото като на религиозна вяра. Според една дописка в града имало “200 тайни протестанти”, които се готвели за борба.³ Сега в помощ на протестантите идвал Хаскел и с помощта на Блънт успявал да ги защити. След 1871 г. опозицията намаляла постепенно и тук, тъй като църковният въпрос след създаването на Екзархията престанал да бъде актуален. През 1873 г. протестантите си отворили свое училище, в което заработила една от най-добрите ученички на самоковското училище Сетка Сечанова.

На следната година (20 и 21 ноември 1874 г.) била организирана официално и общината. На тържеството присъствували мисионерите Бонд, Кларк и Марш. Приети били след изпит 14 членове, повечето заедно със семействата си.⁴ За пастир на новата община бил повикан от Самоков Никола Бояджиев. Увлечен още като ученик в протестантизма, той се отдал всецяло на новата вяра и сега като пастир заработил за нея с младежко увлечение и средногорско трудолюбие. Със своя благ характер, добри обноски и чист живот той спечелил сърцата на всички. Морс го

¹ Юбил. сборник, с. 120.

² Вж. в. Македония, IV, 74, 17 август 1870 и V, 16, 20 април 1871 и в. Право, IV, 2, 8 март 1871 и VI, 9, 26 април 1871.

³ Missionary Herald, vol. 60, с. 221.

⁴ По-известни от тях след Кольо Косев били Никола Славов, Иван Митев, Петър Георгиев, Ст. Иванов, Дим. Жечов, Дим. Стефанов и др.

нарича “Меланхтон на българската мисия”¹. Разправиите между православните и протестантите престанали. Протестантизмът не бил вече привлекателен и увеличението на общината било слабо, но вътрешно тя закрепнала. В навечерието на Освобождението и първите години след него тя под ръководството на Бояджиев била първа в България.²

*

Първите мисионери от дружеството на методистката протестантска църква (Missionary Society of the Methodist Episcopal Church), на които, както вече споменахме, била предоставена Северна България, пристигнали във Варна през есента на 1857 г. – Алберт Лонг и Уеслей Претиман, и двамата млади американци със семействата си.

Те обходили Шумен, Преслав, Ески Джумая (Търговище), Разград, Русе и някои села и се установили в Шумен като средищен град за Североизточна България. Шуменци имали вече досег с чужденци – полските и унгарските емигранти от революцията през 1848 г. – и затова приели радушно любезните чужденци, които им се представили като учители проповедници, а Претиман и като лекар. Той действително имал познания по медицина и скоро уредил в къщата си цяла аптека. С безплатните си медицински и други съвети Претиман и Лонг спечелили симпатиите на гражданите. Събранията им, които те почнали да уреждат, щом понаучили езика, се посещавали от мнозина, най-вече от учителите и младежите, които идвали не толкова за религиозните проповеди, колкото, за да се разговарят по научни и училищни въпроси. Впрочем Лонг скоро заминал за Търново (1859), а Претиман, като разбрал, че това, което привлича шуменските младежи, е просветата, решил да открие вечерно училище, което тъкмел да използва и за своите религиозни цели.

За шуменци вечерното училище било нещо ново и затова веднага се записали над 40 ученици. Училището било открито тържествено с реч от Претиман на 2 март 1862 г. Последвало обаче точно обратното на това, което очаквал Претиман. Още на другата неделя учителите Н. Боцаров и Д. Войников, които от посещенията си при Претиман се досетили за целите на училището, устроили събрание и “надълго и нашироко” обяснили на гражданите “гибелните следствия от протестантството за вярата и народността ни”. Ударът сполучил. Никой не стъпил вече в Претимановото училище. Сам той разбрал, че стоенето му в Шумен е безцелно, и заминал за Америка, без да се връща вече в българската мисия. След него друг мисионер в Шумен до Освобождението не се установявал.

Подобна била съдбата на Лонг в Търново. Градът освен с живописното си разположение му направил впечатление и с чисто българското си население и будното национално съзнание на гражданите. Скоро той се запознал с мнозина от тях и на 24 декември (Бъдни вечер 1859 г.) устроил в жилището си първото религиозно събрание. Присъствували 15 слушатели, на другата неделя били 22 и така продължило през ця-

¹ Юбил. сборник..., с. 124.

² За ямболската протестантска община е издавана книжка – 50-годишен юбилей на Ямболската евангелска църква, 1924.

лата година – любопитни все се намирали. Още повече, че Лонг постъпвал умело и тактично – не бързал с прозелитични подкани и увещания. С широката си култура – бил свършил Бостомския университет – Лонг спечелил симпатиите на видни граждани, като насърчавал разни културни почини, например подкрепил П. Кисимов в старанията му да открие печатница, съветвал Евгения Хаджикисимова да работи за уреждане на женско дружество. За връзките му с водача на църковната борба в епархията Н. Михайловски вече споменахме. Запознал се и с младия учител П. Р. Славейков, който по-късно му станал помощник в преводаческата му работа в Цариград.¹

Протестантско-прозелитичните цели на Лонговата дейност не останали обаче дълго време скрити и противодействието не закъсняло. Свещеници и учители заговорили против чужденеца проповедник, който тайно подкопавал православната вяра. Монахът от Преображенския манастир Матей Петров (Миткалото) излязъл в църквите и училищата с най-остри изобличения против “рушителите на православната вяра”, “вълците в овчи кожи”. Малцината посетители на събранията на Лонг, някои от които давали вече признаци на увлечение, го изоставили. Лонг не се отчаял. Освен работата в Търново той почнал да обикаля и по околните градове и села, проповядвал и разнасял протестантските брошури. В Габрово, Дряново и Трявна нямал никакъв успех, в Свищов обаче успял да спечели приятелството на Ст. Руевски, който скоро се увлякъл напълно. Също и в Русе, та дори и в Гюргево се увлекли неколцина младежи. Негов водач и помощник в тези му обиколки бил първият българин протестант Гаврил Илиев. Той, навярно уведомен от Цариград, срещнал Лодж и Претиман още при първата им обиколка из Северна България и бил назначен за техен пътен книжар. В тези обиколки Лонг между другото търсел надеждни момчета за ученици в протестантското училище на о-в Малта. Такива се намерили на много места, но родителите им не се съгласявали да бъдат изпратени в толкова далечно, и то протестантско училище. Изпратен бил само Стефан Томов от Котел.

Най-после и Лонг се убедил, че работата му е безуспешна – българите в Търново и околните селища били твърде много привързани към бащината си вяра, – и затова и той решил да опита пътя на просветата, но не като открие училище, както опитвали другите мисионери, а чрез издаване на списание и друга книжнина. Чрез тях трябвало да се подготви пътят за устната проповед. Списание на български по това време могло да се издава само в Цариград. През 1863 г. Лонг напуснал Търново и се установил на работа в протестантското книгоиздателство в Цариград.² Още на следната година започнали заедно с Ригс да издават месечно списание “Зорница”, което, описвано умело и на добър български език, намерило широк прием. По-късно то било допълнено и от седмичния вестник “Зорница”.

¹ За дейността на Лонг в Търново вж. негови писма в Бълг. исторически архив при Народна библиотека – София (II А 6188, II А 2079, II А 5740, II А 3496 и др.). За връзките му с П. Р. Славейков и за отношението на Славейков към протестантската пропаганда вж. М. Стоянов, П. Р. Славейков и протестантската пропаганда, сп. Родина, III, кн. 3, с. 90–98.

² За книжовната дейност на Лонг в Цариград вж. Ст. Томов, Българската евангелска книжнина, Юбил. сборник, с. 43–65, и М. Стоянов, Българска възрожденска книжнина, т. I, С., 1957, с. 441 и 428.

В Шумен, докато били Лонг и Претиман, идвал и трети мисионер – Фредерик Флокен. Той обаче скоро заминал за Тулча, гдето успял да образува малка протестантска група от руси, българи, немци и други¹ и градът бил обявен за седалище на методистката мисия. В самата Северна България единствен протестант останал пътният книжар Гаврил Илиев, който продължавал да разнася протестантските брошури, с каквито го снабдявали Ригс и Лонг от Цариград. Най-често той се навъртал в Свищов, гдето в дома на Ст. Руевски устройвал и събрания, на които идвали по десетина души. Поради опозицията на свещениците и някои граждани скоро и те били преустановени.

През 1865 г. през България минал методисткият епископ Томсън и било решено седалището на мисията да се пренесе от Тулча в Русе, гдето освен Флокен скоро дошъл и нов мисионер – Е. Уелнес. В Русе двамата мисионери срещнали страшно враждебно настроение. Русенци познавали вече протестантите и направили всичко възможно да попречат на пропагандата. Точно по това време (1870) Матей Преображенски отпечатал в русенската печатница своята бойко написана полемична книга против протестантите – “Защита на православието”, – която разпространил навред из града. Мисионерите видели, че няма никакви изгледи за успех, и още на другата година си заминали за Америка.

Северна България пак останала без мисионери. Само Гаврил Илиев въпреки опозицията продължавал да разнася книги и устройвал тайно малки събрания в Свищов и другаде. В Тулча на мястото на Флокен работил русинът Димитрий Петров; помагала му като библейска работничка немкинята Клара Прока. По тяхно настояване, подкрепено от Илиев и Лонг, дружеството решило пак да възобнови мисията и през 1873 г. в Русе пристигнал отново Флокен, придружен от нов мисионер – Х. А. Бухтел, който обаче поради заболяване на съпругата си напуснал града още същата година. Флокен пък решил да открие курс за подготовка на местни дейци.

В курса се записали Стефан Гечев от Ловеч, Йордаки Цвятков и Тод. Николов от Свищов, Найдено Войнов от с. Балабанско, Троянско, и Т. Начев, всички привлечени от Гаврил Илиев, който също се записал. Флокен им преподавал Библията и някои други богословски дисциплини, като се стараел да ги подготви преди всичко за практическата им работа. Курсът бил краткотраен – около една година. Първият от курсистите Ст. Гечев като най-способен бил изпратен в родния му град Ловеч, гдето скоро успял да спечели неколцина привърженици, така че и там, след Русе и Свищов, се създадо огнище на протестантизма в Северна България. Другите курсисти били изпратени по други места като проповедници и пътни книжари.

През май 1874 г. България била отново посетена от методистки епископ (Харис), който останал тъй доволен от подетата работа, че на другата година били изпратени двама нови мисионери – Е. Ф. Лонсбъри и У. Чалис. През 1876 г. в Русе била устроена под председателството на епископ Андриус конференция на всички методистки мисионери и техни

¹ От българите някой си младеж Петров заминал да се подготви за пастир в Америка, но там постъпил във военната морина и загинал по време на Гражданската война.

помощници.¹ Разгледани били въпросите на пропагандата и бил начертан план за бъдещата дейност. Направени били и носи назначения и размествания: в Русе останал Флокен като надзирател с помощник Г. Илиев, в Свищов отишъл Чалис с българин помощник Д. Матеев, в Търново – Лонсбъри с българин помощник И. Джумалиев, в Ловеч – Н. Войиов, в Орхание (Ботевград) – Ст. Гечев, в Лом – Т. Начев, в Плевен – И. Цвятков и във Видин – Т. Николов. Така била завзета цяла Северна България. Гаврил Илиев като първи български обращенец и заради многото му трудове и старания за пропагандата бил ординиран за дякон и провъзгласен за старейшина (elder), а Гечев, Войнов и Найденов били допуснати до първи изпит за пастири. Изобщо настроението на младите работници било повишено и те почнали работата с голямо усърдие. Скоро обаче настъпили неблагоприятни условия (въстания, война), пък и в семействата на мисионерите се случили нещастия (болести и смърт), тъй че пропагандната работа отново била преустановена.

*

И накрая, ако трябва да се даде анализ и преценка на дейността на първите протестантски мисионери в България, би могло да се каже следното:

1. Протестантските мисионери се опитаха да разпространят сред българския народ протестантизма в неговата пуританска (англо-американска) форма. Като религиозна идеология тяхната проповед бе нещо съвсем чуждо за българския народ. За него тя беше отстъпление от вярата и бита на дедите, родоотстъпничество, против което той бе готов да се бори. И ако въпреки това протестантските мисионери успяха да се задържат в България и дори поставиха начало на няколко, макар и малки протестантски групи, това се дължи на културно-просветната им дейност, с която те свързаха религиозната си проповед. Освен мисионери те бяха учители и книжовници, носители на по-висока култура и прогрес. А българският народ по онова време търсеше точно това. От мисионерите той възприе не протестантския догмат за “лично спасение чрез прераждане в Христа”, а просветата, книжнината и по-високия културен и морално по-чистия бит. Затова той търсеше и четеше книгите и вестниците им, в които наред с прозелитично-протестантското четиво бе застъпено и светското. Затова и училищата им в Самоков и Ловеч, превърнати постепенно в общообразователни гимназии, се затвърдиха. Това бе обаче не религиозен, а културен успех.

Вместо да обърнат българския народ в протестантска вяра, мисионерите със своята критика на православните обреди, учения и обичаи засилиха критицизма и скептицизма към самото християнство и към религията въобще и с това ускориха отпадането на религиозния мироглед у българския народ. Интересно е да се види, че този процес, който започна с критика на православието, мина през извънцърковно и “рационално”, “социално” и прочее християнство и завърши с пълно отпадане от християнската вяра, се яви най-напред у самите протестантски среди, раз-

¹ На конференцията присъствувал и Лонг. Тя се брой за първа методистка конференция в България.

бира се, малко по-късно, след Освобождението. Тъй че като идейно течение протестантската пропаганда е съставна част от общия идеен процес на българското Възраждане, а именно заместването на средновековния религиозен мироглед с модерен рационалопозитивистичен, на унаследения феодално-еснафски бит с буржоазно-гражданска култура.

2. Протестантските мисионери дойдоха и заработиха посредством българския народ по време, когато той бе започнал борба за освобождение от гръцката патриаршия и турското владичество. Като религиозни проповедници те стояха официално и привидно настрана от националните борби в Турция, фактически обаче участваха в тях. Цариградската гръцка патриаршия и за тях бе враг, но те не подпомогнаха българите в борбата им срещу нея, а се опитаха да използват тази борба за своите цели, но безуспешно. Турското правителство за мисионерите, въпреки че виждаха беззаконията му, бе единственият крепител на мира и реда в България, при който те можеха да вършат своето дело, и затова към него те бяха лоялни. От българското революционно движение мисионерите се плашеха, защото мислеха, че в една свободна България ще им бъде забранена всякаква дейност, както бе станало в Гърция, и затова стояха настрана от него. По техни собствени признания не само те, но и нито един от техните български помощници не е участвувал във въстанията и освободителната война. По време на войната мисионерите се бяха прибрали в базите си в Цариград и на о-в Малта. Единственото, което те направиха за българския народ по това време, бе помощта им за осведомяване на общественото мнение в чужбина за положението в България след Априлското въстание и участието им в помощната акция за пострадалите.

Това държане на протестантските мисионери бе в разрез и с руската политика на Балканите, която, както е известно, държеше за запазване на православноцърковното единство и подпомагаше революционно-освободителните движения у балканските народи. От друга страна, общото им държане бе в унисон с английската политика към Турция, която държеше за запазване на целостта ѝ. Помощта, която мисионерите при спречкванията си с българите търсеха и намираха у английските консули, ги представяше в очите на българите като английски агенти.

В тази отрицателна или най-малко индеферентна позиция на мисионерите спрямо основната линия в развитието на българския народ през възрожденската епоха – неговата националнореволюционна борба – се крие главната причина за неуспеха им да спечелят българския народ за своята кауза.

3. Протестантските мисионери дойдоха от Северноамериканските съединени щати, страна с най-високо развита капиталистическа икономика, да работят в България, гдето средновековният турски феодализъм току-що бе започнал да се руши под напора на зараждащите се нови обществени сили. Затова дейността им носеше характерните особености на англо-американската икономическа експанзия от това време.

Преди всичко трябва да се отбележи, че дейността на мисионерите до Освобождението, а също и след него изцяло се финансираше от мисионерските дружества (бордове) в Америка. Те плащаха заплатите на мисионерите и техните помощници (пътните книжари, библейските работнички и местните пастири), те издържаха изцяло училищата, субсидираха

издаването на книжнината, изграждаха и обзавеждаха молитвените домове, пастирските жилища и пр. С една дума, пропагандата бе инвестирана на американски капитали в България за идеологична работа, за политическо проникване, което обещавахе икономически изгоди.

Мисионерите работиха, поне през първите години, предимно в градовете и завербуваха първите си привърженици измежду занаятчиите, търговците и подрастващата интелигенция. Опитът им да работят в селата се спъна от ниското културно ниво на българския селянин – масовата неграмотност, суеверие и невъзприемчивост към новото. Обаче будните занаятчии и търговци, каквито бяха например жителите на Банско, и техните синове посрещнаха с интерес наставленията на мисионерите за системност и рационалност в работата и изразходването на средствата и времето и с готовност изоставиха многобройните празници на православната църква, за които мисионерите им пресметнаха колко време се губи и какво би могло да се постигне за културното им издигане, ако се работи и в тях. За същите предприемчиви занаятчии и търговци бе понятна и привлекателна и проповедта на мисионерите за скромен, трезвен и пестелив живот без излишни разходи за салтанати и тържества по народни сборове и поклонения на манастири, които поглъщаха немалко от скромните, припечелени с много труд средства. С една реч, всички типични добродетели на американския пуританизъм, които “осигуряваха” не само “небесно блаженство”, но и земно благополучие, намериха широк прием сред зараждащата се българска буржоазия. И затова никак не е чудно, че първите български протестантски семейства и особено техните синове замогнаха икономически и станаха проводници на политическото и икономическото проникване на САЩ в България.

Преди всичко из техните среди изхождат първите български преселници в Америка. Изпратени от мисионерите като младежи да се учат, мнозина от тях след завършване на образованието си останаха на работа там, като повикваха и своите близки. От завърналите се пък само малцина постъпваха на работа в мисията, повечето се заемаха с други работи или пък се връщаха отново в Америка. Със спечелени пари в Америка едни закупуваха недвижими имоти около Пловдив и София и организираха чифлици, например Ст. Ватралски в Красно село до София, братя Шопови до Пловдив, други основаха фабрики, например синовете на А. С. Цанов в Пловдив, трети се заловиха с търговия, станаха представители на английски и американски фирми и пр. От същите среди са и лицата, които първи занесоха в Америка произведения на българското земеделие и ръчна индустрия и запознаха американското общество с тях. Например участието на България в световното изложение в Чикаго през 1893 г., за което пише и А. Константинов в известния си пътепис “До Чикаго и назад”, бе организирано от Вълко Шопов, син на един от първите меричлерски протестанти. Някои от синовете и дъщерите на първите протестантски семейства се отдадоха на научна и просветна дейност, като Радослав А. Цанов и Люба Ив. Сечанова в Америка и Тома Ст. Томов и К. Стефанов в България., Наистина всичко това са неща от времето след Освобождението, но началото им бе положено от дейността на първите мисионери.

ORIGIN OF PROTESTANT PROPAGANDA IN BULGARIA

M. Stoyanov
(Summary)

Dissemination of Protestant propaganda in Bulgaria by the missionary boards of the American Protestant churches (Congregationalist and Methodist) begins in the fifties of the last century. Congregationalist missionaries operate in South Bulgaria and Macedonia, Methodist missionaries – in North Bulgaria and Dobrudja. Missionary stations are founded in Shumen (1857) – missionaries Albert Long and W. Prettiman, in Adrianople (1858) – Charles Morse, in Plovdiv (1859) – W. Merriam and J. dark, and in Stara Zagora (1859) – Theodore Byngton.

Missionary preaching in the four stations achieves no success, despite assiduity and tireless insistence. The Bulgarians remain loyal to their hereditary Orthodox faith and do not yield to Protestantism. The missionaries do not yield to Protestantism. The missionaries turn to the founding of Protestant outlook schools for local indoctrination – a boys' school in Plovdiv, a girls' school in Stara Zagora, a general education evening school in Shumen. The Shumen attempt is almost immediately abandoned because of opposition by local teachers. After years of squabbles and friction over the recruiting and retaining of pupils, the Plovdiv and Stara Zagora schools are transferred to Samokov. There, after Morse's failure to gain foothold in Adrianople and later in Sofia, a stable center is gradually built for propaganda in South Bulgaria and Macedonia.

The missionaries attempt to exploit church strife between Bulgarians and Greeks, promising church independence to Bulgarian communities that accept Protestantism. The Bulgarians are not won over by these promises. Then the missionaries start organizing separate communities wherever they have gained a number of converts to their cause. The first community is organized in Bansko (1871), the second in the village of Meritchleri, Chirpan district (1874), and the third in Yambol (1874). Despite their limited membership, these three communities, headed by Bulgarian pastors – I. Tondjorov in Bansko, N. Boyadjiev in Yambol, and Pano Shopov in Meritchleri, organize their own schools, prosper, and subsist throughout the decades before and after the liberation.

After the Shumen failure in North Bulgaria, Prettiman leaves the mission; Long tries to work in Tirnovo, and departs for the main mission station in Istanbul, there to publish the “Zornitza” weekly and other publications in Bulgarian. Other missionaries (F. Flocken, E. Welness, E. Lonsbury, W. Challice) come in his way to Tulcha and Rousse with no better success.

In conclusion, the author analyses the missionaries' work:

1. The missionaries have more contributed to the decline of religious belief in the Bulgarian people than to their conversion to Protestantism.

2. The Protestant missionaries base their activity on the western powers, policy of support of the Turkish empire's integrity, and cannot encourage the fundamental trend of development of the Bulgarian people of the time – struggle for political independence, and, in result, are neglected by the people.

3. Protestant propaganda facilitates the advance of American economic expansion in Bulgaria and Turkey through U. S. support of the missions and the connections of the early converts with American circles.